

УДК 340.132

П. В. Куфтирєв
кандидат юридичних наук,
докторант Інституту законодавства
Верховної Ради України

ПРАВОВІ СИСТЕМИ ДАВНІХ ДЕРЖАВ МЕСОПОТАМІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТІВ ДОКАЗОВОГО ПРАВА

Дослідження першоджерел давнього права щодо наявності концептів юридичних доказів дозволяє сприймати історію юриспруденції як певну послідовність ідей, що поступово розвивалися та замінювали одна одну. А тому ретельне дослідження історії юридичних доказів дозволяє краще розумітися на сутності доказового права, етапах його становлення, що дозволяє дослідникам вибудувати найкращі концепції розвитку моделей регулювання доказування.

Питаннями дослідження правових систем давніх держав Месопотамії плідно займалися і займаються такі вчені, як С.Н. Крамер, А.Д. Нікітіна, П. Кривачек, Я.М. Магазінер, С.Ф. Кечек'ян, В.А. Якобсон, М.Е. Річардсон. Свого часу радянські дослідження історії шумерів вважалися одними із провідних у світі. Однак, незважаючи на значну кількість історико-правових робіт з правових систем давньомесопотамських держав, спеціальних робіт саме з аналізу правового режиму доказів у давньому праві держав Месопотамії фактично немає. Трапляються лише фрагментарні згадки про доказування у загальних роботах з історії права Месопотамії.

Незважаючи на те, що джерела права держав Месопотамії досить чисельні і досліджені істориками права, а шумеро-аккадське і вавилонське право залишило по собі доволі цілісні ідеї доказування у різноманітних юридичних процесах, комплексного дослідження щодо впливу ідей доказування, сформульованих у державах Месопотамії, не проведено дотепер, хоча погляд на вавилонське право дає підстави стверджувати про безпосередній його вплив на інші правові системи, зокрема єгипетську й іудейську.

З огляду на вищезазначене видається доцільним дослідити вплив правових ідей доказування, що були сформульовані у шумеро-аккадському та вавилонському праві і згодом потрапили у європейське право та у трансформованому вигляді дійшли до нас, на інші давні правові системи.

Джерела права держав давньої Месопотамії характеризуються доволі розвиненими правовими ідеями про докази та доказування. В цілому право шумерів вважається найдавнішим у світі. Перші відомі історії кодифікації («Кодекс Ур-Намму»), прообраз суду присяжних, найдавніше уявлення про правосуддя як справедливість («*nig-si-ca*») на-

лежать саме шумерській цивілізації. Навіть давньоєгипетські тексти визнають давнину шумерської культури та свідчать, що їх боги прийшли у Єгипет саме з Шумеру («країни спостерігачів») [1, с. 1]. Американський шумеролог С.Н. Кремер образно зазначив: «Історія починається у Шумері» [2, с. 3]. Він же жартівливо натякнув, що шумери були народом сутяжників, оскільки було знайдено велику кількість глиняних табличок саме судово-юридичного змісту текстів. Такі висновки істориків права дозволяють і нам дійти висновку, що розвиток торговельних відносин та їх ускладнення з розвитком комерційних зв'язків зумовили об'єктивну необхідність письмової фіксації угод, а отже, появу ідеї письмових доказів вчинення юридично значущих актів. Перші письмові юридичні докази з'являються саме у країнах із розвиненими торговельними зв'язками. Кочові та землеробські народи не відчували такої гострої потреби у фіксації юридичних актів писемними доказами через незначну кількість останніх у їх повсякденному побуті.

Першоджерела права держав Месопотамії збереглися відносно повно. До нас дійшли цілі правові трактати і кодифіковані збірки законодавства держав Дворіччя. Письменність шумерів (клинопис) вважається однією з найдавніших в історії. Дослідження ускладнені тим, що цьому регіону не була притаманна безперервна державно-правова традиція однієї державної лінії, як це було в Єгипті. Для Месопотамії характерною є наявність декількох періодів розвитку різних державностей, що існували на цих землях. Шумеро-аккадський та вавилоно-ассирійський існували п'ять тисяч років до нашої ери. Ці державності не є продовженням однієї політико-правової традиції, а належать до різних політико-правових державницьких традицій, які мали багато спільних рис, але були державами різних народів. Так, законодавство вавилонського царя Хаммурапі ніяк не стосується розвитку правових уявлень давніх шумерів, оскільки це був етнічно інший народ. Однак царю Хаммурапі було достеменно відомо про доказове право шумерів і він його ретельно зберігав і частково реципіював.

Проте спільними рисами для усіх давніх східних правових систем (для месопотамських і для єгипетської також) були такі: сакралізація

правових уявлень, міфологізація правовідносин, міфоправосвідомість, теонормний характер юриспруденції.

Численні глиняні таблички з клинописами, а також пізніші посилання на правову систему шумерів дозволяють стверджувати про наявність доволі розвиненої системи формальних юридичних доказів, якими користувались шумери у своїх правовідносинах. Так, для посвідчення угод купівлі-продажу нерухомості шумери посилалися на показання свідків, про що є згадки у першоджерелах. Відомо, що за свої свідчення про права на майно свідки отримували невелику платню [3]. Також відомо, що шумерські раби (саги) могли давати свідчення, зокрема і свідчення проти свого рабовласника [4, с. 51–63]. Давнім шумерам була відома і система письмових доказів, як вже вище зазначалося, на глиняних табличках. Такими прадокументами були шлюбні контракти, торговельні угоди, угоди про нерухомість. Археологи віднайшли тисячі глиняних табличок із різноманітними юридичними текстами (договорами, векселями, заповітами, розписками, судовими постановами) [5, с. 254].

Одна з найдавніших пам'яток права людства – шумеро-аккадські «Закони Шульги». Вони, встановлюючи відповідальність у вигляді грошових штрафів за різні види правопорушень, встановлюють відповідальність за брехливі свідчення. Одним із найвагоміших доказів також вважалася клятва ім'ям бога. Така клятва у шумерів вважалася безсумнівною і мала найвищу доказову силу. Особа звільнялася від подальших доказувань у разі принесення такої клятви. Водночас відмова від такої клятви розцінювалася у богобоязливому шумерському суспільстві як однозначне підтвердження вини [5, с. 105]. Активно використовувався і такий вид доказів, як судові випробування (прообрази подальших ордалій). Шумери використовували у разі неможливості встановити істину іншими доказами випробування водою: особу занурювали у річку і чекали вирішення бога річки (особа виживе чи ні). Ідея річкової ордалії-доказу згодом була запозичена вавилонянами, а від них й іншими народами.

Вавилонський період (пізніший етап розвитку права у Месопотамії) також залишив нам величезні пам'ятки права, у яких вбачаються значні досягнення у розвитку уявлень про юридичне доказування. Ідея того, що богиня правосуддя Кітту була донькою бога сонця Шамаша у вавилонян абсолютно перегукується з сакралізацією справедливості Маат (доньки Ра) у єгиптян (за однією із версій). У самому тексті Законів вавилонського царя Хаммурапі (Хамму-рабі) цар пише так про призначення свого кодексу: «Я – Хаммурапі, цар справедливості, якому Шамаш дарував правду! Мої слова – незрівнянні, мої діяння не мають

рівних! Тільки для нерозумних вони – пусте, але для мудрого вони створені для дотримання» [6, с. 52–53].

Не вдаючись до детального аналізу усієї системи джерел вавилонського права і вершини його кодифікації – законника царя Хаммурапі, лише зазначимо, що ця пам'ятка права належить до найдавніших в історії розвитку писемної правової думки і датується 1792–1750 рр. до н.е. Загалом ці закони досліджені науковцями досить ретельно, існує спеціальна література з цього питання. Ми лише хочемо сконцентрувати свою увагу на тих аспектах, які вказують на значний розвиток уявлень про докази і доказування, які були притаманні цій стадії розвитку людства та існували задовго до оформлення вихідних принципів римського права.

Але головне досягнення вавилонської правничої думки – це поява ідеї презумпції невинуватості. Це було пов'язано із розвитком уявлень про юридичні докази. Завдяки реформам царя Хаммурапі вперше світське судівництво відділяється від релігійної діяльності жерців. Такого висновку вчені дійшли з огляду на те, що після реформи Хаммурапі у знайдених артефактах вже не трапляються згадки про судівництво незайманих жриць-жінок (*надітум*). Очевидно, Хаммурапі скасував або істотно обмежив юрисдикцію релігійного судівництва. Отже, храмове судівництво стало здійснюватись світськими чиновниками або громадою. Це була докорінна зміна поглядів на доказування. Під час храмового правосуддя вирішальне значення мали *божественні випробування*, а під час світського судівництва винуватість/невинуватість царських чиновників доказувалася належними і об'єктивно прийнятними доказами, що впливають із логіки матеріального світу (речові докази, письмові, показання свідків тощо). У цьому є заслуга самого царя Хаммурапі, який зміцнював царську владу завдяки монополізації сфери судівництва. Революційність системи Хаммурапі полягає у тому, що суди (світські квазісудові органи) стала цікавити не так вина (гріх) особи, як наявність доказів на підтвердження/спростування вини [7; 8]. Світський суд чиновників не цікавило усвідомлення особою своєї гріховності, а лише об'єктивні факти-докази для призначення покарання. Ставлення до гріха залишається особистою справою кожного. Відтоді і дотепер діє вихідна засада принципу презумпції невинуватості, яка полягає у тому, що не існує справедливого покарання без доказів вини. Це були перші і найважливіші кроки у виникненні і становленні теорії юридичних доказів.

Як і шумерське право, вавилонське право використовувало розгорнуту систему формальних доказів, якими були клятви, показання свідків, письмові і речові докази. Фіксувався прин-

цип особистого дослідження доказів суддею (особою, яка виконувала судову функцію). Так, ст. 131 Законів Хаммурапі визначала правовий режим клятви дружини, ст. 9 визначала клятви свідків купівлі-продажу та письмові документи, що підтверджують угоду (на глиняних табличках). Ст.ст. 7, 9, 13 визначали, що основним і належним доказом для встановлення факту купівлі краденої речі є показання свідків. Власник украденої речі був зобов'язаний привести свідків на підтвердження того, що така річ перебувала у його власності. Клятви приносили у вавилонському праві не тільки сторони, але й свідки [9].

З тексту Законів Хаммурапі випливає, що клятва була доказом невинуватості особи, яка «не утримала раба, який утік». Пастух у разі принесення клятви також звільнявся від відповідальності за втечу стада з незалежних від нього причин. Правовідносини оренди між орендодавцем та орендарем також могли ґрунтуватися на клятві. Наклеп у подружній зраді також міг бути спростований клятвою дружини [6]. Якщо чоловік не навів переконливих доказів розпустити жінки, йому голили скроні, що вважалося ганьбою (ст. 127 Законів Хаммурапі) [10, с. 22]. Отже, є усі підстави дійти висновку про можливість класифікації клятвеного доказу у праві Вавилону. Згідно із Законами Хаммурапі існували такі клятвені докази: стверджувальна клятва, яка проголошувалася на підтвердження певної обставини, та спростувальна клятва, яка проголошувалася клятводавцем на спростування обвинувачення, яке було висунуте останньому. Такий висновок про класифікацію видів клятвених доказів дозволяє краще зрозуміти витоки зародження правових уявлень про доказове право та його подальшу ґенезу у правознавстві.

Закони Хаммурапі мали інститут відстрочення надання показань. Так, у ст. 13 зазначалось: «Якщо (сторона у справі – П. К.) на 6-й місяць своїх свідків не приведе, то він, брехун, має понести покарання у такій судовій справі» [11]. Людина вважалася невинною доти, доки її вина не була доведена чи спростована показаннями свідків. Законам Хаммурапі була притаманна гендерна процесуальна рівність, адже свідчення жінки мали однакову доказову силу із свідченнями чоловіка.

У разі сумнівів у встановленні істини використовувались ордалії. Вавилонське право як ордалії використовувало занурення руки в окріп або перенесення руками розпеченого заліза, а за характером загоювання рани судді виносили вердикт щодо наявності чи відсутності вини. Існували і інші види ордалій. Наприклад, ст. 2 Законів Хаммурапі визначає: «Якщо людина звинуватить іншу у чаклунстві і не доведе цього, то той, кого звинуватили у чаклунстві, має піти до річки та

пірнути у неї. Якщо річка оволодіє ним, то той, хто звинувачує, може забрати його будинок. Якщо ріка цю людину очистить, то того, хто звинуватив у чаклунстві, потрібно вбити, а той, хто кинувся у річку, отримує будинок того, хто його звинувачував» [11]. Ордалія також використовувалася як засіб перевірки справжності клятви. Відмова від ордалії не тільки означала визнання вини, але й накладала на людину суцільну ганьбу та прокляття у суспільстві.

Особлива увага приділялась письмовій формі договорів. Найважливіші угоди не просто фіксувались на глиняних табличках, але ще й карбувались на спеціальних глиняних конвертах [12]. Таких примірників було віднайдено археологами декілька тисяч, що свідчить не тільки про розвинені торговельні відносини, але й про сталі уявлення про письмові докази і про високу силу письмового доведення своїх вимог. Виготовлення тексту договору на глиняній табличці здійснювалось у присутності свідків, які контролювали відповідність написаного до волі сторін. Лише за умови взаємної згоди сторін дозволялося змочити договір, тобто розмочити водою глиняну табличку для затирання старого тексту і написання нового [13]. Ст. 128 Законів Хаммурапі встановлювала обов'язок укладання письмового шлюбного договору. За відсутності такого доказу шлюб вважався недійсним: «Якщо хтось одружиться і не укладе письмового договору із жінкою, то вона йому не є дружиною».

Обов'язок доказування покладався на самих сторін. Чи не найперша згадка принципу *onus probandi* у світовій історії права стосується Месопотамії, а отже, вона і є батьківщиною цього вихідного положення доказового права. Вавилонський суд (квазісуд, оскільки він не був відділеним від загальної управлінської адміністрації) був пасивним, самостійно не збирав докази, а керувався тими доказами, які представляли сторони. Отже, це був чи не найперший у світі змагальний судовий процес. Судові функції виконували збори місцевої общини, шакканаку (царські намісники), раббіанум (правителі місцевості) та сам цар, існувала також система храмових судів жерців.

Убачається, що найдавніша правова система світу вплинула і на єгипетську та іудейську правові системи внаслідок щільних контактів цих народів. Можливо, прямої рецепції правових ідей не було через ворогування цих народів, а також через те, що право тоді було невід'ємним від міфу та релігії, а релігія ворогуючого народу не могла бути рецепційована, але і у пізніших правових системах Єгипту та іудеїв ми натрапляємо на багато принципів доказування, що були сформульовані саме у державах Месопотамії. Через іудейське право з певними принципами доказування познайомились і європейські мислителі права. Отже, у сучасному доказовому праві ми можемо натрапити

на певні правові ідеї, джерелом яких є ще право держав Месопотамії.

Література

1. Трикоз В.Н. Памятники шумеро-аккадской кодификации права. Жидковские чтения: тезисы доклада на конференции (Москва, 30.03.2012) М., РУДН, 2012. С. 1
2. Kramer S.N. History Begins at Sumer. New York, 1959.
3. Филимонова И.В. Общественный, государственный строй и правовая система Шумера. Гуманитарные научные исследования: электронный научно-практический журнал. URL: <http://human.snauka.ru/2014/09/7753>.
4. История Востока: в 6 т. Т. 1. Восток в древности / отв. ред. В.А. Якобсон. М.: Вост. лит., 2002. 688 с.
5. Крамер С. Шумеры: первая цивилизация на Земле. М.: ЗАО Центрполиграф, 2012. 383 с.
6. Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. 1 / отв. ред. Л. Р. Сюкияйнен. Москва: Мысль, 1999, 750 с.
7. Всеобщая история государства и права: в 2 т. / под ред. В.А. Томсинова М., Из-во МГУ, 2011. Т. 1 640 с.
8. А. Саверский, С. Саверская. Хрустальный Христос и древняя цивилизация. Книга 1. Издательство «Аргументы недели», 2015, 544 с.
9. Никитина А.Д. Правовая культура Ашшура и Вавилонии в первой половине II тысячелетия до н.э.: автореф. ... дисс. докт. ист. наук: спец. 07.00.03. М., 2013, 369 с.
10. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / под ред. В.Н. Садикова. М., 2002. 768 с.
11. Сборник Законов царя Хаммурапи. Источники права. Вып. 1 Тольятти: ИИП «Акцент», 1996. 56 с.
12. Кривачек П. Вавилон: Месопотамия и рождение цивилизации. МV-DCC до н. э. / пер. Л.А. Карповой. М.: ЗАО «Центрполиграф», 2015, 352 с.
13. Князева С.А. История государства и права зарубежных стран. 2009. URL: <https://kartaslov.ru/>.

Анотація

Куфтирєв П. В. Правові системи давніх держав Месопотамії як джерела для формування концептів доказового права. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу правових уявлень давніх шумерів та вавилонян про юридичні докази та доказування. Автор дійшов висновку, що давні правові уявлення жителів держав Месопотамії поряд з іншими були одними із першоджерел формування подальших концептів доказового права.

Ключові слова: історія доказового права, право держав Месопотамії.

Аннотация

Куфтырев П. В. Правовые системы древних государств Месопотамии как источники для формирования доказательственного права. – Статья.

Статья посвящена анализу правовых представлений древних шумеров и вавилонян о доказательствах и доказывании. Автор пришел к выводу, что правовые представления народов древних цивилизаций Месопотамии вместе с другими были одними из первоисточников формирования последующих концептов доказательственного права.

Ключевые слова: история доказательственного права, право государств Месопотамии.

Summary

Kuftyryev P. V. Legal systems of ancient Mesopotamia states as sources for formation of law of evidence concept. – Article.

The article analyzes legal views and concepts of ancient Sumerians and Babylonians regarding the matters of evidence and proof. The author has come to the conclusion that ancient civilizations of the Mesopotamian peoples – along with the other ones – were among the primary sources that formed the subsequent concepts of the rules of evidence.

Key words: history of evidence, law of ancient Mesopotamian state.